

12-апта

№ 23-24 Дәріс тақырыбы Морфемалар жүйесі

1. Жалғаулар: жіктік, көптік, септік және тәуелдік жалғауларының грамматикалық ерекшеліктері
2. Жұрнақтар: сөз тудырушы және сөз түрлендіруші, функционалдық жұрнақтардың грамматикалық ерекшеліктері

1. Грамматиканың бір саласы ретінде морфология сөйлемдегі сөздерді бір-бірімен байланыстырушы және сөзді тұлғалық жағынан түрлендіруші морфемалардың сөз таптарына қатысын, сөз таптары категорияларындағы сипаты мен сөзге үстейтін грамматикалық мағыналарын қарастырады. Грамматикалық категорияларға қатысы тұрғысынан зат есімдердің көптелу, септелу, тәуелдену жүйесіндегі мағыналық ерекшеліктері көптік, септік, тәуелдік категорияларымен байланысты. Тіл ғылымында зат есімдердің қазақ тіліндегі төрт түрлі жалғауды қабылдауы жалпы грамматикалық категория мен сол категорияның бір көрсеткіші қызметінде ғана қолданылатын қосымшалардың аражігін анықтауда да қиындық келтіретіндігі белгілі. Сондықтан көптік категориясы мен көптік жалғау, септік категориясы және септік жалғауы, тәуелдік категориясы және тәуелдік жалғауы, жақ категориясы және жіктік жалғауы ұғымдарының арақатынасындағы межені анықтау зат есімдерге тән грамматикалық категория түрлерінің тілдік табиғатын нақтылауға толық негіз болады. -Ыс, -і, -с жұрнақтары тарихи тұрғыдан алғанда, олардың алғашқы бір қосымша екені белгілі. Ортақ етістің жұрнағы өз мағынасының үстіне заттық мағына білдіретін болып, тағы бір мағынасының үстіне заттық мағынаны білдірумен қатар, тағы бір мағына қосып алған. Сөйтіп, оның мағынасы кеңейген, екі сөз табының көрсеткіші дәрежесіне жеткен. Егер де оның мағынасында өзгеріс болмаса, бұрынғы мағынаның үстіне тағы бір мағына қосылып, оның семантикалық жүгі артпаса, ол тілде екі қосымша болып танылмас еді. Сөйтіп, бұл арада -ыс морфемасының мағынасының, кеңеюі арқылы зат есімнің -ыс жұрнағы қалыптасып, тілге ол жаңа қосымша ретінде қосылған. Мұның барлығы синтетикалық тәсілдің күрделеніп отырғанын көрсетеді. Белгілі ғалым А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің сөзжасам тәсілдерін анықтауда маңызды рөл атқарған. Ол тәсілдерді термин жасауда пайдаланудың жарқын үлгісін көрсеткендігін оның қаламынан туындаған терминдері дәлелдейді. Мәселен, «буыншы», «бастауыш», «жалғаулық», «есімдік» тәрізді көптеген терминдері морфологиялық тәсілмен жасалған. Қосымшаларды жалғастыру арқылы жаңа сөз жасау А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов ғалымдарымыздың еңбектерінде бастау алғалы белгілі, мәселен, -у жұрнағы етістің қимыл атау формасын атайды. Мысалы: бейімдеу, оқшалау, сәулелеу, тасымалдау, үйректеу т.б. Заттық ұғым мен процесстік ұғымды ұштастырып тұратын мұндай терминдерді жасау А. Байтұрсынұлынан бастау алып, бүгінгі қазақ терминологиясындағы термин жасаудың өнімді бір үлесіне айналғанын аңғарамыз.

2. 60 жылдардың басында А. Ыскаков, К. Ахановтың жұмыстарында морфологиялық сөзжасамдық тәсіл сипатталды. Ғалымдардың пайымдауынша, жаңа сөздер түбірге аффикстердің жалғану нәтижесінде пайда болады. Аффикстер өз алдында дербестігі жоқ, тек сөз құрамына түбір морфемаға жалғанып, қолданылғанда ғана, белгілі бір мағынаға ие болатын көмекші морфемалар. Аффикстік морфемалар мағынасы мен қызметі жағынан түрлі – түрлі болып келеді. Олар екі топқа бөлінеді: Бірінші топқа сөз тудырушы морфемалар кіреді: «Дербестігі жоқ түбірден немесе дербестігін сақтаған түбір морфемадан сөз жасайтын мұндай аффикстерді сөз тудырушы аффикс дейміз. Сөз тудырушы аффикстердің мағынасы деривациялық мағына деп аталады» - дейді. К. Аханов. Аффикстердің екінші түрі – реляциялық мағынасы бар аффикстер. Олар сөз бен сөзді байланыстырып, олардың бір – біріне қатысын білдіретін аффикстер. Көмекші морфемалар әр түрлері болады, мысалы, суффикс, инфикс, префикс, флексия (жалғау). Орыс тіліндегі суффикс деп аталатын морфема түркі тілінде жұрнақ деп аталады. Жұрнақтар өз ішінде екі

топқа бөлінеді: оның бірі сөз тудырушы жұрнақтар (словообразующие суффиксы), екіншісі (форма тудырушы жұрнақтар (формообразующие суффиксы). Аффикстердің жалаң және күрделі түрлері болады: Сөздердің жалаң және күрделі болатыны сияқты, аффикстер де (жұрнақтар да) жалаң және күрделі болып келеді. Жалаң аффикс бір ғана көмекші морфемадан (аффикстен) құралады. Мысалы, жұмысшы, балықшы, өнім, білгіш, достық деген сөздердің құрамындағы –шы, –ім, –гіш, –тық аффикстерінің әрқайсысы ары қарай бөлшектеуге келмейтін біртұтас жалаң жұрнақ болса, мәселен, адамшылық, тіршілік, тыңғылықты, қызғылықты, басыңқы, түсіңкі деген сөздердің құрамындағы –шылық (-шілік) –ғылықты, –ыңқы (-іңкі), жұрнақтарының әрқайсысы – екі немесе одан көп жалаң жұрнақтардан құралған күрделі (құранды) жұрнақтар. Бұл құранды жұрнақтарды тарихи жасалуы тұрғысынан алып қарағанда, алдыңғы құранды жұрнақтың (-шылық, -шілік), -шы (-ші) және –лық (-лік), екінші құранды жұрнақтың (-ғылыұты) –ғы –лық және –ты морфемаларының (жұрнақтарының) қосындысынан, ал соңғы құранды жұрнақтың (-ыңқы, -іңкі) – ың (-ің) және – қы (-кі) морфемаларының (жұрнақтарының) қосындысынан жасалғанын аңғару қиын емес. Ал тілдің қазіргі қалпы тұрғысынан алып қарағанда, аталған жұрнақтар жоғарыдағыдай мүшеленіп (бөлшектеніп) жатпайды да, біртұтас аффикс – құранды жұрнақ ретінде танылады. Күрделі (біріккен) сөздердің құрамындағы сыңарлар (түбірлер, негіздер) дербестігін жойып, бір-біріне қалай кірігіп кететіні сияқты, құранды жұрнақтардың құрамындағы сыңарлар да (жалаң жұрнақтар) дербестігін сақтамай, өзара бір – біріне кірігіп (сіңісіп) кетеді. Соның нәтижесінде құранды жұрнақ біртұтас жұрнақ ретінде ұғынылады.

Сөздің морфологиялық құрылымы тілдегі морфема ұғымымен тығыз байланысты. Морфема және оған қатысты түбір морфема, көмекші немесе қосымша морфема ұғымдары морфологиялық негізгі ұғымдар қатарынан орын алады. «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» морфема «ары қарай жіктелмейтін, ең кішкентай белгі ретінде танылатын негізгі тіл бірліктерінің бірі» ретінде түсіндіріліп, белгілі бір морфологиялық құрылым деңгейінде бір морфеманың түрлі алломорфтарында алмасып отыратын фонемалар морфемаларға жатқызылады. Морфема ұғымы қазақ тілінің грамматикаларында да түрліше сипатталады. Мәселен, «Қазіргі қазақ тілінде» (1954) сөздің мағыналы әрбір бөлшегі морфема деп анықталса, «Қазақ тілінің грамматикасында» (1967) морфема сөздің лексикалық, я грамматикалық мағынасын білдіретін жеке бөлшегі ретінде түсіндіріледі. Бұл тұжырымдарға ортақ нәрсе: морфема сөздің мағыналық бөлшегі ретінде қарастырылады. Сөз құрамында морфема өзінің әр алуан қолданысымен, мағынасымен ерекшеленеді. Ғалым А. Ысқақов әрбір сөз өзіне тән тұлға-тұрпатының арқасында бір бүтін тұлға ретінде қызмет еткендігімен, сол тұлға-тұрпатының (құрылымы) лексикалық және грамматикалық сипаттарымен байланысы сөздердің морфологиялық құрылысы жағынан әрқилы болуына ықпал етіп, сол әрқилылық сөз құрамдарының әртүрлі болуына байланысты болса, сөз құрамының әртүрлі болуы, оның бөлшектеріне байланысты екендігін атап көрсетеді. Ал Н. Оралбай сөздің морфологиялық құрылымын морфологияның маңызды мәселелерінің бірі ретінде қарастырып, морфеманы «сөздің ары қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші мағыналы бөлшегі» деп анықтайды. Сөздің морфологиялық құрылымының бір бөлшегі ретінде қолданылатын морфемалар бір-бірінен мағынасы мен қызметі жағынан ерекшеленеді. Осы ерекшеліктеріне, яғни мағынасы мен қызметіне қарай қазақ тілінің морфемалары түбір және көмекші морфема болып екіге бөлінеді. Түбір морфема сөздің ең түпкі негізгі бөлшегі ретінде құрылысы, мағынасы жағынан әрі қарай бөлшектеуге келмесе, көмекші морфемалар өз алдына жеке тұрып, ешбір мағына білдірмейді, тек түбір морфемаларға қосылып, оған әртүрлі қосымша мағына үстейді. Түбір морфема сөздің морфологиялық құрылысы мен мағынасына ұйытқы болып, негізгі морфема қызметінде қолданылады. Ғалым А. Ысқақов морфеманы «сөздің лексикалық я грамматикалық мағыналарын білдіретін бөлшектер» ретінде анықтап, оның өзіне тән мазмұны мен формасы болатындығын айтады. Сөздердің морфологиялық

құрылымы жағынан әртүрлі құрамда болуы оның құрамындағы морфемалардың сипатына, қолданысы мен мағынасына байланысты. Соның ішінде негізгі морфемаға қосымша грамматикалық мағына үстейтін қосымшалар да ерекше қызметте қолданылады. Көмекші морфема мәселесі, оның ішінде сөзтүрлендіргіш қосымшалардың жіктелуі мен оның атауындағы бірізділіктің жоқтығы морфологияның өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады. Бұл сөз құрамы және морфема ұғымдарымен де тікелей байланысты. Түбір морфемаға қарағанда, көмекші морфемалар өзінің қызметімен ғана емес, қолданысымен де күрделі